

ПРАВА І СВОБОДИ ЛЮДИНИ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

Ю. БИТЯК

*доктор юридичних наук,
професор,
академік НАПрН України,
перший проректор
(Національний університет
«Юридична академія України
імені Ярослава Мудрого»)*

І. ЯКОВЮК

*кандидат юридичних наук, доцент,
заступник директора з наукової роботи
(НДІ державного будівництва
та місцевого самоврядування НАПрН України)*

В умовах глобалізації держави вимушені вдаватися до самообмеження в питанні щодо реалізації окремих суверенних прав і повноважень, делегуючи право їх здійснення міжнародним (наприклад, ООН, ОБСЄ або Раді Європи) або наднаціональним (наприклад, Європейському Союзу) організаціям, створеним для надання допомоги у здійсненні завдань і функцій держави, передусім функції охорони прав і свобод людини. Унаслідок цих процесів захист прав людини виходить за межі відповідальності окремої держави, перетворюючись на справу світового співтовариства та регіональних інтеграційних об'єднань, які нормативно визначають ті універсальні міжнародні правові стандарти, нижче яких держава не в праві опуститися, і недотримання яких може призвести до застосування міжнародно-правових санкцій.

Міжнародні стандарти у сфері прав людини — це міжнародно-правові зобов'язання держави, які розкривають і конкретизують зміст принципу поваги до прав людини. Після прийняття Загальної декларації прав людини для багатьох країн вони виконували роль дороговказу, яким при бажанні можна було йти, але які нікого ні до чого реально не зобов'язували. Отже, проста арифметична кількість міжнародно-правових договорів, що містили такі стандарти, не була беззастережним індикатором ситуації з правами людини в світі чи окремому регіоні. Важко не погодитися з Р. Хабіровим [15, с. 88], який зазначає, що

© Ю. Битяк, І. Яковюк, 2013

створена у повоєнний час система уявлень про сутність і природу прав людини нехай і з певними недоліками, однак доволі чітко функціонувала до 90-х років, не викликаючи особливих нарікань. Це було пов'язано з тим, що ця система була складовою іншої системи, що виникла після Другої світової війни, метою якої було недопущення нової світової війни, зіткнення двох військово-політичних блоків. У цих умовах проблема ефективного впливу з боку світового співтовариства на держави, що грубо і систематично порушували права людини, значно відступали на другий план. Після розпуску організації Варшавського договору і розвалу СРСР стан міжнародно-правової системи якісно змінився, у результаті чого перед нею постали нові завдання, головне місце серед яких посіла проблема забезпечення прав людини.

Принцип поваги до прав людини вперше було закріплено у Заключному акті наради з безпеки і співробітництва в Європі [7]. На сьогодні він отримав нормативне оформлення також в установчих договорах ЄС (ст. 6 Договору про Європейський Союз (далі — ДЄС)) [5, с. 174]. Міжнародні стандарти у сфері прав людини неоднорідні — вони умовно розподіляються на універсальні та регіональні. Аналіз способів деталізації й механізмів забезпечення вказаних категорій стандартів дозволяє дійти висновку, що нормативно закріплені регіональним об'єднанням демократичних держав (наприклад, Радою Європи чи ЄС), який має ефективні наднаціональні важелі впливу (судові органи, що наділені повноваженнями приймати обов'язкові до виконання рішення стосовно національних урядів) на держави-члени в питанні дотримання прав людини, стандарти можуть виявитися більш широкими, конкретними і реально забезпеченими, аніж універсальні стандарти, що діють у масштабах міжнародного співтовариства.

Особливістю європейських стандартів прав людини є те, що вони не лише спонукають переглянути усталені підходи до конкретних правових інститутів, а й змінюють національну правову культуру. Саме тому їх сприйняття потребує тривалого часу, оскільки вимагає «конституціоналізації» свідомості не лише пересічних громадян, а й юристів, державних службовців, зокрема суддів. Досвід окремих країн, наприклад Великої Британії та Ізраїлю, де немає писаних конституцій, а отже, і гарантування на вищому законодавчому рівні прав людини, дає підстави стверджувати, що визначальну роль у дотриманні прав людини відіграють рівень правосвідомості суспільства, сталість правових традицій, система правових цінностей, якість правової освіти і виховання, які мають не менше, якщо не більше значення, аніж конституція і міжнародні документи в галузі прав людини [8, с. 66, 67].

Загальновідомо, що не всі акти у сфері прав людини, що приймаються міжнародними організаціями, є правовими документами — досить часто вони мають лише політичний характер, однак завдяки морально-політичному авторитету організацій, що їх розробляють (Рада Європи, ЄС, ОБСЄ), держави дослухаються до їх положень, хоча вони їх юридично і не зобов'язують. Протягом другої половини ХХ ст. кількість документів, що закріплюють права людини, невпинно зростала, однак їх прийняття часто не супроводжувалося створенням механізмів, які б контролювали процес їх дотримання державами, що ратифікували ці документи. Ця ситуація породила проблему створення діє-

вих міжнародних контрольних механізмів. Оскільки такі механізми здатні інколи приймати обов'язкові для виконання державами рішення, які, як засвідчує історія, можуть виявитися необ'єктивними чи упередженими, то ця ситуація породжує проблему забезпечення державного суверенітету країни, що є членом міжнародної організації.

Визначення особливостей реалізації суверенітету в умовах членства держави у складних міждержавних організаціях є актуальною проблемою, стосовно розв'язання якої юридичною наукою і практикою досі не вироблено універсального підходу. Конституційний принцип державного суверенітету в епоху Новітнього часу традиційно розглядався як фундаментальна вимога щодо забезпечення світового правопорядку. В ХХ ст. саме він визначав характер взаємовідносин між державами Європи, поступово поширюючись на весь світ. Як наслідок, сформована на його основі система міждержавних відносин набула універсального характеру. Паралельно з цим процесом відбувалося становлення системи міжнародних організацій, участь в яких певною мірою передбачає обмеження права національного уряду самостійно реалізовувати ті чи інші повноваження або навіть окремі суверенні права.

Обмеження суверенітету може бути як добровільним, так і примусовим. Добровільне самообмеження суверенітету відбувається тоді, коли держави створюють міжнародну організацію або об'єднуються в союз, свідомо погоджуючись з тим, що їм доведеться узгоджувати з іншими держава-членами порядок реалізації окремих своїх повноважень або передати право їх здійснення наднаціональним інституціям. Найбільш у цьому напрямі просунулися країни Європи, утворивши Європейський Союз, який бере безпосередню участь у реалізації ключових функцій держави. Відносини між ЄС і його членами побудовані на принципах самообмеження національних урядів у питанні реалізації ключових повноважень і можливості застосування санкцій з боку інститутів ЄС до держав-учасниць за порушення існуючих домовленостей у передбачених установчими договорами випадках. Примусове обмеження суверенітету за своїм характером неоднорідне, оскільки може застосовуватися як легально — на підставі рішень Ради Безпеки ООН, так і без її санкції.

Принцип суверенної рівності держав закріплено в Статуті ООН (п. 1 ст. 2), внаслідок чого організація не вправі втручатися у справи, які належать до внутрішньої компетенції держав-членів (п. 7 ст. 2) [14, с. 11]. Як наслідок, кожна держава вправі захищати свою територіальну цілісність і суверенітет. Однак цей принцип ніколи не мав абсолютного характеру — Статут передбачає, що суверенітет може бути порушений, а стосовно держави застосовані санкції, якщо Рада Безпеки зафіксує факт порушення державою міжнародного правопорядку, здійснення агресії щодо іншої держави.

Руйнація біполярної моделі світового порядку, яка відбулася після розпаду СРСР, сприяла відходу сучасної філософської і політико-правової думки від архаїчних трактувань проблем прав людини, які передбачали її розгляд виключно в контексті внутрішньодержавної проблематики, що призвело до перегляду змісту таких категорій, як державний суверенітет, незалежність, внутрішня юрисдикція тощо. Процеси глобалізації та інтеграції, які почали стрімко розвиватися наприкінці ХХ ст., також обумовили прийняття нових принципів і норм

міжнародного права, які дедалі більше впливають на державний суверенітет, певним чином змінюючи раніше існуючі підходи до його реалізації. Указані процеси дозволили не лише окремим науковцям, а й політикам високого рангу, зокрема колишньому Генеральному секретарю ООН К. Аннанду, висловити думку, згідно з якою суверенітет ніколи не призначався для того, аби служити урядам ліцензією на порушення прав людини і людської гідності.

Найбільш помітну роль в обмеженні принципу державного суверенітету відіграють численні норми і принципи, які регулюють сферу прав людини і утворюють так зване гуманітарне право. Ефективність дії останнього забезпечується спеціально створеною системою міжнародного контролю за дотриманням національними урядами добровільно прийнятих на себе зобов'язань. Як наслідок, навіть порушення прав окремого індивіда може бути оскаржене в таких контрольних інституціях, зокрема в Європейському суді з прав людини, рішення якого обов'язкове для виконання державами-членами.

У другій половині ХХ ст. доктрина прав людини набула характеру універсальної системи людських цінностей, яка отримала загальне визнання як на міжнародному, так і національному рівні. Як наслідок рівень забезпечення, охорони та гарантування основних прав людини виступає тим критерієм, який покладено в основу оцінки ступеня цивілізованості держави, а отже, і ставлення до неї інших членів світової спільноти. З цього приводу Л. Моргунов зазначає, що універсальність прав людини, підтверджена абсолютною більшістю країн світового співтовариства, породила для держави проблему: її суверенітет почав визнаватися тією мірою, якою він легітимізувався правами людини. Безумовно, окремі країни все ще не дотримуються універсалістської концепції прав, але й вони вже не можуть не враховувати зовнішнього тиску з цього питання [13, с. 152].

Загальновизнаними вважаються права людини, що мають природно-правовий характер. Визнання пріоритету загальнолюдських цінностей над національними та класовими інтересами, на думку С. Черниченка, відбиває процес набуття світом цілісності й усвідомлення людством такої цілісності [18, с. 33]. Організоване на цивілізованих засадах суспільство виходить із необхідності та доцільності існування формальної рівності людей, їх рівних можливостей як правових суб'єктів, які не повинні залежати від неправових чинників і тому пов'язуються лише із фактом народження та існування людини. Природні права людини характеризуються всезагальним і універсальним характером. Попри це, на жаль, досить поширеною є практика обмеження державною владою обсягу і змісту прав людини шляхом їх законодавчого закріплення або, навпаки, уникнення закріплення конкретних прав або навіть окремих їх категорій. Виходячи з цього, принципового значення набуває факт закріплення прав людини на рівні конституційного законодавства не нижче того обсягу, в якому вони викладені в універсальних міжнародних і регіональних документах, передусім Загальній декларації прав людини та Європейській конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Міжнародні стандарти у сфері гарантування прав людини виконують роль взірця, до якого мають прагнути всі народи і держави. Вони виступають основою для міждержавного співробітництва з питань забезпечення й захисту прав людини, діяльності спеціальних міжнародних органів

(Європейський суд з прав людини, Комітети ООН проти катувань, ліквідації расової дискримінації, ліквідації дискримінації щодо жінок тощо), що наглядають за додержанням і захистом прав людини. Таким чином, у сучасному світі захист прав людини і громадянина визнається не лише конституційним, а й міжнародно-правовим обов'язком держав, що реалізується за допомогою системи принципів, інститутів, механізмів і процедурно-правових правил, що прямо або опосередковано передбачені для цих цілей.

Для реалізації прав людини потрібна політична воля щодо прийняття законодавства, яке регулює відносини між індивідом і державою. Справа в тім, що права людини без законодавчого закріплення — це щось ефемерне. Зрозуміло, що в основі прав людини лежать певні соціальні можливості, що надані особистості суспільством. Однак, підкреслює С. Черниченко, навряд чи такі можливості можна назвати насправді правами до того часу, поки вони не набули визнання в законодавстві саме як права юридичні. Право людини стає правом тоді, коли за ним стоїть юридичний механізм захисту [18, с. 36]. Світовий досвід засвідчує, що в більшості випадків саме національні бар'єри перешкоджають повноцінній реалізації природних і позитивних прав людини і громадянина. Отже, можна погодитися з думкою, що права людини все ще далекі від того, аби послабити державний суверенітет, оскільки існують у його межах. Разом з тим дедалі частіше висловлюється думка, що тією мірою, якою держава ігнорує або вимушено відмовляється від своєї ролі гаранта загальних інтересів своїх громадян, для компенсації цієї втрати повинні створюватися інституції на універсальному чи регіональному рівнях [23].

Послідовно непримиренною є позиція світового співтовариства стосовно фактів грубого порушення прав людини. У випадку їх виявлення, на думку Комісії міжнародного права, істотно зменшується кількість ситуацій, які б могли розцінюватися виключно з позиції внутрішніх справ держави, і навпаки, зростає кількість ситуацій, стосовно яких поняття внутрішньої юрисдикції не може бути застосоване [22, с. 75]. Цей висновок ґрунтується на наступній тезі: «Той факт, що міжнародне співтовариство прогресивно рухається в напрямі від системи, для якої пріоритетом був суверенітет, до ціннісно-орієнтованої або індивідуально-орієнтованої системи, має глибокий вплив на межі його сфери застосування і значення» [23, с. 237].

Визнання прав людини ключовим елементом демократичної, правової державності спонукало окремих авторів до введення у категоріальний апарат юридичної науки поряд із поняттям «державний», «народний» і «національний суверенітет» нової категорії — «суверенітет особистості». Головне, що об'єднує авторів, які просувають цю ідею, — це намагання обґрунтувати ідею самовизначення особистості, її автономію і незалежність від будь-кого і перш за все від держави [4, с. 86–87]. Формально для обґрунтування пріоритетності «суверенітету особистості» часто використовуються імперативні норми загального міжнародного права (*jus cogens*), на існування яких прямо вказує ст. 53 Віденської конвенції про право міжнародних договорів [3]. Логічною підставою для появи цих норм було правило, згідно з яким договори не можуть бути вищими за природне право. П. Маланчук підкреслює, що норма не може набути характеру імперативної, якщо вона не прийнята та не визнана як така міжнародною спів-

дружністю держав загалом [9, с. 99–100]. Очевидно, що обов'язок держав дотримуватися імперативних норм міжнародного права навіть у тому випадку, коли вони не згодні з ними, вказує на певну «пов'язаність» держави цими нормами. Однак обов'язки, що з'явилися у держави внаслідок добровільного визнання обов'язкової дії імперативних норм, не можуть і не повинні розглядатися з точки зору обмеження ними суверенітету держави. У цілому, на жаль, слід визнати, що в науці міжнародного права питання, пов'язані з процедурою прийняття імперативних норм міжнародного права, їх переліком і впливом на державний суверенітет, у цілому залишаються недостатньо розробленими, а тому за вимогою окремих країн у ст. 66 (а) зазначено, що застосування ст. 53 має врегульовуватися Міжнародним судом або арбітражним трибуналом.

У сучасному світі найбільшу готовність дотримуватися таких норм демонструє Європейський Союз, конституційний характер якого передбачає визнання, закріплення й гарантування системи фундаментальних правових цінностей (повага людської гідності, свободи, демократії, рівності, правової держави і дотримання прав людини (ст. 3 ДЕС)) [5, с. 171]. Головне місце серед цінностей Союзу посідають права людини. І хоча на відміну від Конституції для Європи, яка включала Хартію Союзу про основні права, до тексту Лісабонських договорів її не включено, це не означає, що права людини для ЄС набули другорядного характеру. Стаття 6 ДЕС містить такі надзвичайно важливі норми [5, с. 174], що дозволяють однозначно констатувати пріоритетний характер забезпечення прав людини в об'єднаній Європі:

– Союз визнає права свободи і принципи, викладені у Хартії ЄС про основні права від 7 грудня 2000 р., адаптовані 12 грудня 2007 р., за якою визнається така ж юридична сила, як і у договорів;

– Союз приєднується до Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Основні права, як вони гарантовані Європейською конвенцією і як вони впливають із загальних для держав-членів конституційних традицій, входять до змісту права Союзу як загальні принципи. В обох випадках робиться уточнення, що визнання Хартії ЄС і приєднання до Європейської конвенції не розширює компетенцію Союзу, як вона визначена у договорах.

Аналіз вказаних норм засвідчує, що Європейський Союз, як зрештою і Рада Європи (Європейський суд з прав людини)¹, у цілому визнає дію імперативних норм міжнародного права (*jus cogens*), до яких належать, зокрема і норми про права людини. Щоправда, слід зазначити, що на сьогодні імперативний характер визнано не за принципом захисту прав людини в цілому, а лише за окремими правами. Таким чином, європейська судова практика йде шляхом поступового розширення кола прав людини, яким може бути надано статус *jus cogens*.

¹ Al-Adsany v. The United Kingdom. Application 357/6397. Judgment of 21 November 2001. Слід зазначити, що в цій справі шість суддів висловили особливу думку, згідно з якою імперативні норми ієрархічно вище за будь-які інші норми міжнародного права, що не мають аналогічного статусу. Зокрема, норми про права людини необхідно визнати вище за норми, що надають імунітет державі.

Достатньо помірковану позицію з питання запровадження «суверенітету особистості» зайняв М. Матузов, який вважає, що поняття суверенітету не може бути застосоване до людини у чистому вигляді. Правове становище особистості в системі соціальних зв'язків характеризується такими категоріями, як права, обов'язки, свобода, відповідальність, правосуб'єктність тощо. Однак, оскільки термін «суверенітет особистості» вже увійшов у політичний лексикон, то ним доводиться користуватися, але при цьому слід пам'ятати, що цим поняттям можна користуватися тільки як своєрідною метафорою [10, с. 4–5; 16, с. 21]. Однак слід зазначити, що всі ці вимоги втілюються у принципах демократичної, правової держави, а отже, запроваджувати нове і таке неоднозначне поняття немає потреби, скоріше слід прагнути більш послідовної й повної реалізації положень теорії правової держави.

Більш критично ставиться до запровадження цієї категорії Н. Пастухова, яка ставить собі питання: а чи може виступати суб'єктом суверенітету людина, особистість? Адже обов'язковою складовою змісту поняття «суверенітет» виступає елемент влади, якою не володіє особистість. Крім того, вона доводить, що «суверенітет особистості» не належить ані до структури поняття «суверенітет», ані до способів його втілення. Фактично, найбільш логічне пояснення змісту поняття «суверенітет особистості» полягає в намаганні пов'язати цю категорію з дедалі більшим впливом міжнародних інституцій, що захищають права людини від посягання на них своєї держави, а також із готовністю вагомих суб'єктів міжнародної політики (окремих великих держав чи їх об'єднань) надати свої можливості (у тому числі й військові) на підтримку зусиль цих організацій [12, с. 55–56].

Колишній Генеральний секретар ООН К. Аннан у своїй доповіді під час останнього у XX ст. засідання Генеральної Асамблеї, присвяченої питанням співвідношення суверенітету і прав людини, висловив низку ідей, які досить повно і послідовно розкривають існуючі в цій сфері проблем [1]. Аналіз цієї доповіді, досліджень прибічників і противників принципу суверенної рівності держав дозволяє сформулювати наступні положення.

Застосування сили щодо суверенної держави — це складна проблема міжнародного життя. Сучасна міжнародна практика давно відійшла від приписів Статуту ООН, зокрема від ст. 2. Справедливість такого твердження доводить той факт, що Статут ООН не містить таких механізмів і понять, як «миротворчі сили», «сили роз'єднання» тощо, які стали невід'ємною складовою сучасного міжнародного життя. Причина цієї ситуації полягає в тому, що передбачена Статутом ООН і чинним міжнародним правом модель світового правопорядку реалізована не повною мірою [20, с. 134].

Питання застосування сили проти держави належить до компетенції Ради Безпеки ООН. Щоправда, серед політиків і науковців дедалі більше прихильників ідеї перегляду положень ст. 2 Статуту ООН, яка не допускає втручання у внутрішні справи держави, за винятком тих випадків, коли події всередині держави загрожують міжнародному миру й безпеці. Прихильники гуманітарних інтервенцій стверджують, якщо ці акції не порушують територіальної цілісності і не ведуть до втрати політичної незалежності, то вони не суперечать ст. 2 Статуту ООН. Слід погодитися з П. Маланчуком, який зазначає, що пра-

вом на гуманітарну інтервенцію часто зловживають могутні держави, переслідуючи при цьому свої політичні, економічні або військові цілі. Тому питання про правомірність «гуманітарних інтервенцій» є доволі суперечливим, отже, слід дотримуватися позиції Міжнародного суду, яку він висловив у справі «Нікарагуа проти Сполучених Штатів Америки»: «...застосування сили не може бути доречним засобом... забезпечення... поваги» до прав людини [9, с. 309]. Військове втручання у внутрішні справи суверенної держави потребує санкції з боку Ради Безпеки ООН (резолюції № 733, 746, 751, 767, 794 (1992 р.) і № 814 (1993 р.)).

Останнім часом під принцип, викладений у цій статті, провідні держави світу почали «підтягувати» регіональні кризи, де існували прямі загрози їх стратегічним інтересам, а також внутрішньодержавні конфлікти. Все частіше світова спільнота стикається з проблемою розширеного тлумачення поняття «загроза миру і безпеці», поступово відбувається й перегляд підстав для втручання. Про обґрунтованість цього твердження свідчить резолюція Ради Безпеки ООН від 5 квітня 1991 р. № 688, що стала підставою для проведення операції «Save Heavens» у Північному Іраку. В цій резолюції фактично було констатовано, що гуманітарна катастрофа може бути кваліфікована як загроза миру і безпеці, що є прикладом довільного тлумачення ст. 2 і гл. 7 Статуту ООН [15, с. 92]. У свою чергу, ОБСЄ в Хартії європейської безпеки (Стамбул, 19 листопада 1999 р.) зробила наголос на тому, що загроза безпеки може бути наслідком не лише конфлікту між державами, а й усередині країни [17]. Як наслідок дедалі більше зростає значущість гуманітарного права, недотримання вимог якого (порушення владою прав своїх громадян, безсилля влади, ведення громадянської війни, здійснення геноциду тощо) створює підстави для втручання у внутрішні справи іншої держави.

Аналізуючи проблему функціонування держав в умовах глобалізації, Т. Бордачев доходить висновку, що «розтаскування» суверенних функцій тягне за собою подекуди нездатність держави виконувати належним чином свої міжнародні зобов'язання. Міжнародна система боляче сприймає неадекватну діяльність нікчемних своїх елементів. Досвід Сомалі, Афганістану і Іраку доводить, що «чорна дірка», яка виникає в цьому разі, здатна справляти такий негативний вплив на міжнародну систему, масштаби якого не можна зіставити з фізичними розмірами загиблого політичного організму. Саме тому з метою попередження таких наслідків міжнародна спільнота може задіяти міжнародні судові органи стосовно країни, територія якої стала джерелом напруги [2, с. 195].

Слід зазначити, що більшість держав, чий суверенітет де-факто був обмежений під час миротворчих або гуманітарних операцій ООН (Сомалі, Афганістан тощо), на момент вторгнення були державами, які іноді прийнято характеризувати як «недієздатні». Вони перебували у стані або на порозі громадянської війни. Насилля в цих державах досягло перманентного характеру, що змусило міжнародне співтовариство втрутитися в їхні внутрішні справи. Кордони таких держав є відкритими, оскільки центральна влада не в змозі їх контролювати, напруження передається сусіднім країнам. Так, криза в Руанді спричиняє певну нестабільність в Бурунді, Уганді, Заїрі та Танзанії, які межують із нею. Афганська криза й досі загрожує Узбекистану і Таджикистану,

вона стала підґрунтям для екстремістського угруповання «Аль-Каїди», а напруження, що поширилося на ядерні держави (Пакистан), суттєво посилило небезпеку в регіоні.

Ще один аргумент на користь застосування примусового обмеження суверенітету полягає в тому, що несанкціоновані ООН гуманітарні інтервенції гіпотетично можуть бути виправдані у тих випадках, коли Рада Безпеки не має можливості прийняти рішення і вжити заходів щодо захисту людини. Водночас Рада Безпеки у змозі визначати існування загрози миру, акт агресії тощо. Саме це право (гл. VII, ст. 39 Статуту ООН) стало основою для початку інтервенції в Руанді та Гаїті. Більшість таких інтервенцій реалізували США, оскільки американські претензії до ООН полягають у неефективності її діяльності в миротворчій і гуманітарній сферах. Досліджуючи політику США, можна помітити, що будь-яка інтервенція завжди зумовлена практичною, а не альтруїстичною зацікавленістю. У разі невиконання поставленої мети, завдання перекладається на ООН, як це мало місце у випадку з Ліберією.

Своєрідний вихід із конфліктних ситуацій деякі політики вбачають в обмеженні суверенітету. З цією метою пропонується розробка і впровадження системи, яка містила б, по-перше, закріплення принципу дотримання не тільки прав, а й обов'язків держав (до таких обов'язків належить і дотримання положень гуманітарного права), невиконання яких державою загрожуватиме відповідними санкціями. По-друге, розглядається можливість запровадження практичних дій щодо обмеження суверенітету і стратегій довгострокової присутності у «недієздатних» державах (аж до військової інтервенції). Такий захід пропонується реалізувати через залучення до контролю над кризовою державою країни-гаранта стабільності (так, з 1976 р. Сирія контролювала підтримання порядку в Лівані, отримавши на це своєрідний мандат від регіональних організацій Близького Сходу). Роль так званих опікунів можуть брати на себе й «блакитні шоломи» ООН, як це було у 2000 р. в Сьєрра-Леоне (миротворці Великої Британії) або в Демократичній Республіці Конго у 2003 р. (французькі миротворці). По-третє, розробка заходів, які об'єднують існуючі механізми втручання в єдину систему обмеження суверенітету, тобто чітке нормативно-правове визначення підстав застосування санкцій.

Події в Іраку, Косово і Лівії ознаменували початок нової ери, коли окремі держави або їх групи можуть вдаватися до військових дій стосовно держави в період, коли питання щодо неї знаходиться на розгляді в Раді Безпеки ООН, а отже, всупереч існуючим механізмам забезпечення дотримання норм міжнародного права. Ця ситуація певною мірою підриває чинну систему безпеки, а також підвищує ризик створення небезпечних прецедентів для майбутнього втручання без визначення чітких критеріїв його правомірності.

Суверенітет сам по собі далеко не єдина і навіть не головна перешкода на шляху ефективних дій у сфері прав людини і гуманітарних криз. Значно важливішим є те, як держави — члени ООН визначають і реалізують свої національні інтереси в умовах розгортання кризи в конкретній країні. Сучасні великі держави мають різноманітні інтереси і задля їх досягнення прагнуть поширити свій вплив у світі в такий спосіб, як це робили європейці в період Нового часу, або Росія у XIX ст. [21]. У цьому зв'язку постає проблема створення таких міжна-

родних механізмів, в яких при розгляді питання про права людини забезпечувалась би об'єктивність оцінок і виключалася б упередженість.

Проблемні питання, пов'язані з недотриманням прав людини, їх грубим порушенням в окремих країнах змушують замислитися над тим, чи зобов'язане світове співтовариство зважати на суверенітет, коли уряд не тільки не виконує свої функції із захисту своїх громадян, а й навпаки, сам становить загрозу для їх життя і здоров'я? Отже, виникає питання про межі відповідальності держави за свої дії перед світовою спільнотою. У цьому зв'язку Б. Баді ставить ряд питань. По-перше, якщо кожна держава відповідальна перед світовою спільнотою, то чи породжує це для інших держав моральний обов'язок втручатися у необхідних випадках у внутрішні справи певної держави? По-друге, яким чином пов'язана така відповідальність з нерівними силовими можливостями держав? Адже очевидно, що, з одного боку, ефективність втручання міжнародного співтовариства або групи країн у внутрішні справи держави, а з другого — її підсудність міжнародному співтовариству визначається могутністю такої держави. Практика засвідчує, що на відміну від великих, які такої відповідальності уникають, для більш слабких держав вона зводиться до підсудності міжнародному співтовариству або більш могутнім державам. По-третє, яким чином можна інституціоналізувати відповідальність? Потребу у відповідальності здатні реалізувати міжурядові інституції, однак за ними стоїть воля держав-націй, що заважає запровадженню універсальних механізмів відповідальності. У результаті, Б. Баді робить висновок, що міжнародні організації, зростаюча значущість яких у міжнародному правопорядку начебто ставить під сумнів роль держави, насправді залишаються головним консерватором традиційної моделі держав-націй, дедалі більше втрачаючи ефективність міжнародної практики [11, с. 47–48].

Протягом останніх десятиліть чітко простежується тенденція, коли Рада Безпеки ООН демонструє здатність вживати реальних заходів стосовно одних конфліктів (як правило, лише в тих випадках, коли у відповідній країні не перетинаються національні інтереси членів Ради Безпеки), а щодо інших обмежує себе недостатньо дієвими акціями гуманітарного плану, хоча останні супроводжуються щоденними стражданнями і смертю людей. У цьому зв'язку викликає особливе занепокоєння ситуація, коли Генеральний секретар ООН може без попередніх консультацій із Радою Безпеки приймати рішення, які зачіпають основи міжнародного права і приймаються під очевидним тиском певних держав (наприклад, передача всупереч резолюції № 1244 РБ ООН функцій по керівництву миротворчою місією в Косово ЄС, який фактично підтримував одну із сторін конфлікту) [2, с. 139]. Відповідно слід визнати безпідставними намагання окремих авторів обґрунтувати правомірність дій Генерального секретаря ООН всупереч позиції Ради Безпеки на тій підставі, що він повинен жорстко відстоювати інтереси світової спільноти [21, с. 235]. У такій трактовці обов'язків Генерального секретаря можна побачити намагання невинувато надати не властивого йому правового статусу в структурі ООН, де згідно з її Статутом він розглядається лише як головна адміністративна посадова особа організації (статті 97–100), та суттєво розширити його повноваження, перетворюючи його на незалежний стосовно Ради Безпеки осередок влади.

Вочевидь існує нагальна потреба у запровадженні шкали гуманітарних правопорушень і встановленні системи гуманітарних санкцій щодо держав-винуватців, як це практикується в Європейському Союзі.

У сучасних міжнародних відносинах виникла ділема, яка отримала назву «гуманітарне втручання» [9, с. 49–50]: з одного боку, постає питання про законність дій, які застосували окремі держави, регіональні організації чи блоки без санкції ООН, а з другого — загальновизнаний обов'язок реально покласти край грубим і систематичним порушенням прав людини. Не потребує спеціального доведення той факт, що новітня історія знає чимало прикладів, коли різноманітні санкції застосовувалися до суверенних держав окремими державами або міждержавними об'єднаннями (передусім НАТО і Організацією Варшавського договору) без санкції Ради Безпеки ООН. Так, військова операція США в Іраку була здійснена без формальних підстав, якими мали б бути експертні висновки комісії Х. Блікса, що діяла під егідою ООН і займалася пошуком заборонених видів зброї. Державний суверенітет без санкціонування ООН було порушено під час вторгнення країн Варшавського договору до Чехословаччини, В'єтнаму до Кампучії, Танзанії до Уганди, НАТО до Югославії тощо. Такі події кінця ХХ — початку ХХІ ст., а також сама реакція на них світової спільноти висувують на передній план питання про зміни в організації та функціонуванні світового правопорядку. Постає питання, чи слід вважати все, що відбувається всередині країни, суто її внутрішньою справою; чи існують об'єктивні критерії, які дозволяють відрізнити агресію від правомірного втручання світової спільноти, регіональних організацій чи окремих держав у внутрішні справи суверенної держави; як визначити допустимі і справедливі форми і межі такого втручання; хто вправі визначати правомочність такого втручання? Ці та низка інших дискусійних питань потребують обговорення і пошуку відповідей, віднайти які не так легко, зважаючи на те, що «світовий порядок» як політико-правове явище формується не лише на основі норм міжнародного права, а й національних інтересів і підходів до їх реалізації окремих держав та їх об'єднань.

Характерною рисою міжнародних відносин другої половини ХХ ст. є постійна зміна підходів ключових гравців на міжнародній арені до питання про правомірність (протиправність) втручання у внутрішні справи суверенних держав. Фактично на сьогодні як на рівні ООН, так і на рівні регіональних організацій не вироблені ті універсальні критерії, які однозначно дають підстави для здійснення такого втручання і дозволяють оцінити його наслідки. Отже, неодноразово виникла ситуація, коли одні держави чи міждержавні об'єднання наполягали на застосуванні сили (або застосовували її самі навіть без схвалення Ради Безпеки ООН) щодо конкретної країни, де мали місце масові порушення прав людини, і одночасно залишали без уваги інші випадки таких порушень. Іншою стороною цієї проблеми є ситуація, коли, з одного боку, принцип непорушності та пріоритетності прав і свобод людини проголошується як універсальний, тобто такий, що рівною мірою стосується будь-якої країни і народу, а з другого — вказується на неправомірність його застосування до певних країн і цілих регіонів світу (передусім мусульманські країни, Китай), оскільки він не враховує специфіку їх системи цивілізаційних цінностей. Тому для того, щоб практика втручання у внутрішні справи країни без відповідного мандату ООН в умовах грубих порушень прав

людини мала підтримку народів світу, її слід здійснювати на справедливій і послідовній основі незалежно від регіону чи нації.

Проведення військових акцій під прикриттям політики «гуманітарного втручання» породжує ще одну проблему: співвідношення цінностей, які захищаються, і цінностей, яким завдається шкода, а також вибору засобів, які використовуються під час таких операцій. Як відомо, формальною підставою такого втручання є порушення прав людини. Однак у результаті здійснюваних «гуманітарних» операцій шкода завдається цінностям, які зіставні з цінностями, що захищаються, тобто життю, здоров'ю, честі й гідності, безпеці людини, а також комплексу інших прав і свобод (соціальним, економічним, екологічним). За різними оцінками, кількість жертв серед мирного населення під час операції НАТО в Югославії в 1999 р. складала від 1300 до 2000 осіб (із них 400 дітей) і біля 6000 поранених під час бомбардування авіацією [6]. Однак це лише прямі жертви серед мирного населення, оскільки надлишкова смертність унаслідок суттєвого погіршення умов існування не піддається оцінці. Показово, що під час операції традиційно використовуються засоби, які повинні мінімізувати втрати «миротворців», але унаслідок цього вони невідворотно призводять до масової загибелі мирного населення хоча б і не цілеспрямовано. Украй небезпечним прецедентом стали бомбові удари НАТО по хімічних заводах і використання боєприпасів зі збідненим ураном, що є порушенням основоположних принципів і норм міжнародного гуманітарного права. Таким чином, існує очевидна небезпека того, що в результаті «гуманітарних» місій окремих держав чи їх блоків, метою яких є захист прав людини, грубо і масово порушуватимуться права і свободи інших людей.

Існує нагальна потреба у визначенні внутрішньої компетенції держави, у яку міжнародна спільнота не має права втручатися за жодних обставин, а також коло питань, які можуть бути віднесені до компетенції наднаціональних інститутів, зокрема ООН. У процесі вирішення цього питання неприпустимо керуватися спрощеними формулюваннями на кшталт «держава-ізгой» або «неповноцінна держава», які можуть використовуватися для політологічного аналізу, утім аж ніяк не для конструювання міжнародно-правових норм.

На сучасному етапі переживає гостру кризу стара міжнародна система (система міжнародних інститутів і універсальних правил), яка доволі успішно функціонувала в умовах стабільної біполярної структури міжнародних відносин, що була заснована на балансі сил. Розпад СРСР і руйнація соціалістичного табору призвели на короткий час до встановлення моделі однополярного світу. Сьогодні ми стаємо свідками початку формування нової моделі багатопольярного світу. Однак мине чимало часу, поки на основі *de facto* багатопольярного світу виникне *de jure* інституціоналізована система міжнародної безпеки, обов'язковою умовою існування якої буде баланс сил і відповідальність декількох держав або союзів (блоків) [2, с. 127].

Підсумовуючи вищевикладене, слід зазначити, що участь держави у міжнародних відносинах шляхом вступу до міжнародних чи міждержавних (наднаціональних) організацій не веде до обмеження суверенітету, оскільки мова йде тільки про обмеження права самостійно реалізовувати окремі повноваження або суверенні права, якщо вони передані для здійснення на наднаціональний або міжурядовий рівень.

ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІАЛИ

1. *Аннан К.* Две концепции суверенитета: выступление на 54-й сессии Генеральной Ассамблеи Организации Объединенных Наций / К. Аннан. — Нью-Йорк, 20 сентября 1999 г. [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.un.org/russian/basic/sg/interven3.htm>.
2. *Бордачёв Т. В.* Новый стратегический союз. Россия и Европа перед вызовами XXI века: возможности «большой сделки» / Т. В. Бордачёв. — М. : Европа, 2009. — 304 с.
3. *Віденська конвенція про право міжнародних договорів* [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=995_118&chk=Y07Mf9lCdrY0iLPwZioDPJriHdlggsFggkRbI1c.
4. *Грачев Н. И.* К вопросу об ограничении государственного суверенитета правами человека / Н. И. Грачев // Свобода, право, рынок : сб. науч. тр. Вып. 4. Ч. 1. — Волгоград : ВА МВД России, 2003. — С. 86–90.
5. *Европейский Союз: основополагающие акты в редакции Лиссабонского договора с комментариями.* — М. : ИНФРА-М, 2008. — 698 с.
6. *Заключение* Комиссии по международно-правовой оценке событий вокруг Союзной Республики Югославии по итогам второй (Белградской) сессии [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://www.nasledie.ru/voenpol/14_11/article.php?art=5.
7. *Заключительный акт* Совещания по безопасности и сотрудничеству в Европе [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=994_055&chk=4/UMfPEGznhhiLPZioDPJriHdlggsFggkRbI1c.
8. *Зорькин В. Д.* Интеграция европейского конституционного пространства: вызовы и ответы / В. Д. Зорькин // Сравнит. конституц. обозрение. — 2007. — № 2 (59). — С. 64–70.
9. *Маланчук П.* Вступ до міжнародного права за Ейкхерстом : пер. з англ. / П. Маланчук. — Х. : Консум, 2000. — 592 с.
10. *Матузов Н. И.* К вопросу о суверенитете личности / Н. И. Матузов // Правоведение. — 1994. — № 4. — С. 3–14.
11. *Обичкина Е. О.* Франция в поисках внешнеполитических ориентиров в постби-полярном мире / Е. О. Обичкина. — М. : МГИМО, 2003. — 487 с.
12. *Пастухова Н. Б.* Проблемы государственного суверенитета / Н. Б. Пастухова. — М. : Норма, 2006. — 288 с.
13. *Сморгунов Л. В.* Политическое управление в глобализирующемся мире / Л. В. Сморгун // Перспективы человека в глобализирующемся мире / под ред. В. В. Парцвания. — СПб. : С.-Петербург. филос. о-во, 2003. — С. 148–159.
14. *Устав* Организации Объединенных Наций // Действующее международное право : документы : в 2 т. : учеб. пособие / сост. Ю. М. Колосов, Э. С. Кривчикова. — М. : Междунар. отношения ; Юрайт-Издат, 2007. — Т. 1.
15. *Хабиров Р. Ф.* Права человека на стыке правовых систем: некоторые теоретические проблемы / Р. Ф. Хабиров // Применение международных договоров в области прав человека в правовой системе Российской Федерации : материалы всерос. науч.-практ. конф. — Екатеринбург : УрГЮА, 2003.
16. *Халатов А. Р.* Суверенитет как государственно-правовой институт : автореф. дис. на соиск. учен. степени канд. юрид. наук : 12.00.01 / А. Р. Халатов. — Волгоград, 2006. — 30 с.
17. *Хартия* европейской безопасности [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www1.umn.edu/humanrts/russian/osce/basics/Reurosecharter.html>.
18. *Черниченко С. В.* Права человека и гуманитарная проблематика в современной дипломатии / С. В. Черниченко // Моск. журн. междунар. права. — 1992. — № 3. — С. 33–48.

19. *Bogdandy A. von.* Constitutionalism in International Law: Comment on a Proposal from Germany / A. von. Bogdandy // Harvard International Law Journal / Vol. 47, Number 1, Winter 2006.
20. *Cooper K.* Outside Intervention in Ethnic Conflict / K. Cooper and M. Berdal. – Survival, Vol. 35, No. 1, Spring 1983.
21. *Montbrial T. de.* The misadventures of democracy and competing interests / T. de. Montbrial // RAMSES. Paris : Dunod, 2007.
22. *Report of the International law Commission on the work of its forty-seventh session.* Official Records of the General Assembly. Fiftieth session supplement 10(A/50/10) para 75.
23. *Tomuschat C.* International Law: Ensuring the Survival of Mankind on the Eve of a New Century, General Course on Public International Law, in 281 Recueil des Cours 42 (1999).

Битяк Ю. П., Яковюк І. В. Права і свободи людини в умовах глобалізації

Анотація. У статті аналізуються проблеми забезпечення прав людини в умовах розвитку процесів глобалізації та регіональної інтеграції, які впливають на реалізацію державного суверенітету і порядок здійснення завдань і функцій держави. Обґрунтовується теза, згідно з якою захист прав людини виходить за межі відповідальності окремої держави, перетворюючись на справу світового співтовариства та регіональних інтеграційних об'єднань. Останні нормативно визначають ті універсальні правові стандарти, нижче яких держава не в праві опуститися, і недотримання яких може призвести до застосування міжнародно-правових санкцій.

Ключові слова: права людини, глобалізація, державний суверенітет, європейська інтеграція, ООН, Європейський Союз.

Битяк Ю. П., Яковюк І. В. Права и свободы человека в условиях глобализации

Аннотация. В статье анализируются проблемы обеспечения прав человека в условиях развития процессов глобализации и региональной интеграции, влияющих на реализацию государственного суверенитета и порядок осуществления задач и функций государства. Обосновывается тезис, согласно которому защита прав человека выходит за пределы ответственности отдельного государства, превращаясь в дело мирового сообщества и региональных интеграционных объединений. Последние нормативно определяют те универсальные правовые стандарты, ниже которых государство не в праве опуститься, и несоблюдение которых может повлечь применение международно-правовых санкций.

Ключевые слова: права человека, глобализация, государственный суверенитет, европейская интеграция, ООН, Европейский Союз.

Bytyak Yu., Iakoviuk I. Human Rights and Liberties in the Conditions of Globalization

Summary. In the article the problems of guaranteeing the human rights are analyzed in the context of globalization processes development and regional integration, which influence the realization of state sovereignty and the order of realizing tasks and functions of the state. A thesis according to which the protection of human rights exceeds the bounds of a separate state's responsibility turning into the matter of the world community and regional integration unions is grounded. The latest ones are normatively determined by those universal legal standards, below which the state has no right to drop, and their infraction can entail application of international legal sanctions.

Key words: human rights, globalization, state sovereignty, European integration, UN, European Union.